

DUITSE PASSAGES

Lo van Driel

Duitse passages

Een reis door twee eeuwen Duitsland

Eerste druk oktober 2019
Tweede druk maart 2020

© Lo van Driel 2019
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp Bureau Beck
Omslagbeeld © iStock
Foto auteur © Mechteld Jansen

NUR 320

ISBN 978 90 284 5017 2

www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

1	Weimar, Goethe en Italië	7
2	Aan de kleine Wannsee: Kleist en Vogel	14
3	Kreisleriana: Hoffmann en Schumann	19
4	Thorbecke in Erlangen	25
5	Brahms in Düsseldorf	31
6	Fontane als spoorzoeker	38
7	Fontane's Berlijn	44
8	In Rheinsberg	50
9	Berlijnse gedenkzuilen	55
10	Ingelheim: Hotel Multatuli	62
11	Bij Vater Zille	68
12	Worpswede: Paula Modersohn-Becker	75
13	Rilke op reis	81
14	Hiddensee: Marsman en Lehning	88
15	In de Philharmonie: Nabokov	95
16	Moskou aan de Spree	100
17	Alles Kappes	106
18	Armando's Berlijn	112
19	Pariser Platz: Max Liebermann	118
20	In Leipzig: Rinus van der Lubbe	125
21	In Neurenberg: Triumph des Willens	133
22	In Oostende: Irmgard Keun	141
23	Klemperer en de nazitaal	148
24	Mythos Germania: Albert Speer	153

25	Aan de grote Wannsee	159
26	Herbergers Blitzfußball	167
27	Berliner Luft	171
28	Dorotheenstädtischer Friedhof	179
29	Werkkamp in Schöneweide	186
30	Vliegveld Tempelhof	191
31	Gevangenis in Hohenschönhausen	197
32	Stalinallee	204
33	In Neubrandenburg: Brigitte Reimann	211
34	In Pankow: Inge Müller, dichteres	218
35	Aufbaugeneratie	226
36	Unheimisch, unheimlich	232
37	Naar Silezië	238
38	Siebenbürgen: Herta Müller	245
39	Todtnauberg: Heidegger en Celan	252
40	Keulen: Celan en Bachmann	251
41	Liefschaft: Heidegger en Hannah Arendt	268
42	Oude foto's	275
43	Brief uit Berlijn	282
	Nawoord	287
	Literatuur	290
	Register	297

I

Weimar, Goethe en Italië

Weimar is een andere stad geworden. Door een indrukwekkende opknopbeurt is de Deutsche Demokratische Republik in Weimar uitgewist. De stad doet nu fleurig aan, zelfs in de winter. Het monument van Schiller en Goethe staat pront voor het theater. De wandeling langs de rivier de Ilm is ook met het koude weer aangenaam. Het Bauhaus-Museum is buitengewoon, het Nietzsche-Archiv een bezoek meer dan waard, evenals het Goethe- und Schiller-Archiv en de Herzogin Anna Amalia Bibliothek.

Het huis van Goethe is prachtig gerestaureerd, ernaast is een groot pand verbouwd tot Goethe-museum. Goethe (geboren in 1749 in Frankfurt am Main) woonde vijftig jaar lang, tot zijn dood in 1832, in het grote huis *Am Frauenplan*. Enkele jaren na zijn komst in het stadje, vanaf 1 juni 1782, huurde hij dit stadspaleis. In 1792 kocht zijn broodheer, de hertog van Saksen-Weimar, het enorme pand met de tuin en schonk het twee jaar later aan zijn minister Goethe.

Aan de kant van het plein bevonden zich in het huis de woonkamer, de ontvangstruimte en nog andere representatieve vertrekken. In het achterhuis was Goethe's werkkamer met zicht op de tuin. Het voor- en het achterhuis zijn op de verdieping door een gang met elkaar verbonden.

Goethe leefde hier met zijn gezin, met personeel en gedurende lange periodes ook met vrienden, al was *Herr Geheimrat* vaak uithuizig. In het grote huis was voldoende plaats voor de verzamelingen kunst en naturalien. De huidige bezoeker kan door bijna twintig vertrekken wandelen.

Er zijn meubels en voorwerpen uit Goethe's tijd. Ook zijn collecties vallen te bewonderen: tekeningen, schilderijen, munten, medaillons, bronzen beelden, boeken, manuscripten. De inrichting schijnt sinds Goethe's dood (1832) nauwelijks veranderd te zijn. Zijn werkkamer en de privébibliotheek – waarin men een blik mag werpen – zijn nog in authentieke toestand.

Goethe werd – slechts 26 jaar oud maar al bekend als aankomend genie – in het najaar van 1775 door de jonge hertog Karl-August van Saksen-Weimar uit Frankfurt naar zijn ministaatje in Thüringen uitgenodigd. Weimar telde toen 6000 inwoners, terwijl Frankfurt al een stad van 30.000 was. Desondanks vestigde Goethe zich in Weimar om in het volgende voorjaar bij de regering betrokken te worden. De licht ontvlambare Goethe leerde vrij snel de zeven jaar oudere, gehuwde Charlotte von Stein kennen met wie hij een gepassioneerde, platonische verhouding kreeg. Bekende liefdesgedichten schreef hij voor deze Lotte in Weimar.

In 1779 werd Goethe lid van het kabinet van de hertog. Onder hem vielen vele zaken, van toneel en opera tot bouw- en wegenaanleg en de mijnen, maar ook bemoeide hij zich met militaire zaken en later de staatsfinanciën. De waardering voor hem was groot en in 1782 werd hij in de adelstand opgenomen. Hij heette voortaan 'von Goethe'.

Vanaf zijn studietijd in Leipzig en Straatsburg, de korte tijd dat Goethe als advocaat in Frankfurt werkte, tot en met de periode in Weimar schreef hij toneel, gedichten en romans. Ook studeerde hij botanica en natuurwetenschap, archeologie, kunstgeschiedenis, beoefende hij geologie en meteorologie en bedacht hij een kleurentheorie. Hij ontwikkelde zich tot een bijkans universeel genie met een spreekwoordelijke werkdiscipline. De wens om voor de studie van de klassieke kunst naar Italië te gaan, moest hij door zijn drukke werkzaamheden lang onderdrukken, totdat hij in 1786 aan zijn Italiaanse reis begon.

Naar Italië

Toen Johann Wilhelm von Goethe op 3 september 1786 naar Italië reisde, nam hij de Brennerpas. Hij vertrok niet uit Weimar maar uit Karls-

bad, het tegenwoordige Karlovy Vary in Tsjechië, dat nog steeds de oude allure bewaard heeft. Goethe had er enkele weken doorgebracht. Zijn verslag van de *Italienische Reise* begint schitterend in de vertaling van Wilfred Oranje: ‘Om drie uur ’s nachts verliet ik stilletjes Karlsbad, anders had men mij niet laten gaan. Het gezelschap dat mijn verjaardag op achtentwintig augustus zeer hartelijk wilde vierde, verwierf daardoor wel enig recht mij vast te houden; maar hier viel niet langer te talmen. Geheel alleen, met medeneming van enkel een valies en een rugzak van dassenvel, wierp ik me in een postkoets en bereikte om halfnacht Zwodau, op een mooie en stille mistige ochtend. De wolken aan de bovenkant gestreept en wollig, aan de onderkant zwaar. Ik achtte dat gunstige voortekens. Ik hoopte na een zo beroerde zomer te kunnen genieten van een fraaie herfst.’

Oranje’s vertaling is een genot om te lezen. Zwodau heet overigens tegenwoordig Svatava en ligt in Tsjechië, bij de annexatie van Sudetenland kwam het *Heim ins Reich*. In de Tweede Wereldoorlog was er een concentratiekamp voor vrouwen, een zogenaamd *Außenlager*, eerst van Ravensbrück, later van het grote kz Flossenbürg.

Door Beieren ging Goethe met de postkoets. Over het begin van zijn tocht schreef hij betrekkelijk weinig. Hij had haast. Pas in Verona en Vicenza, waar hij de gebouwen van Andrea Palladio bezocht, en in Venetië begon hij wat uitvoeriger notities te maken. Toch reisde hij ook daarna in hoog tempo door Padua, Ferrara en Bologna. Onbegrijpelijk eigenlijk maar hij moest naar Rome om herboren te worden.

Zijn langdurig verblijf in Rome voldeed volledig aan de verwachtingen, net als zijn bezoek aan Napels. Met een korvet ging hij naar Sicilië en na een rondreis zocht hij in Messina weer een schip om terug naar Napels te keren. Hij schreef onderweg veel, vooral brieven en aantekeningen, en maakte tekeningen. Na een tweede verblijf in Napels ging Goethe weer naar Rome.

In mei 1788 keerde hij na een tocht van twee jaar terug naar Weimar. Nu reisde Goethe niet over de Brenner maar door Zwitserland. Van Milaan ging hij naar Chiavenna en daarna over de Splügenpas, een tocht die nog steeds van oneindige schoonheid is. Bij die gelegenheid is Goe-

the ook iets noordelijker in Zwitserland bij de Via Mala geweest. Die 'kwade weg' loopt bij Thusis in Graubünden door een kilometerslange kloof van de Achter-Rijn. De smalle kloof, waarvan de wanden tot honderden meters hoog of diep zijn, was in vroegere tijd een van de beruchtste delen van de route tussen Chur en de Splügen- of San Bernardinopas. Goethe maakte er op de terugweg in mei 1788 tekeningen van.

Goethe's Italiaanse reis diende als basis voor verschillende reisboeken, voor kunsthistorici, kunstgeografen en gewone liefhebbers. Zelfs voor wandelaars is er een mooi boekje, *Der Goethe-Weg über die Alpen, 'genussvoll wandern von München nach Venedig'*. Over dat deel van de route schreef Goethe echter vrijwel niets. Alsof hij die bergweg maar hinderlijk vond op weg naar Rome. Voor de *nareiziger* is het moeilijk te accepteren dat het grote genie bijna niets noteerde over zo'n indrukwekkend traject. De vreugde is meer dan dubbel zo groot als je met Goethe's beschrijving in het hoofd andere zaken mag zien. Palladio's gebouwen bijvoorbeeld in Vicenza of de wandeling in Taormina naar het Griekse theater op de rotsen aan de Middellandse Zee. In Goethe's spoor is het dan stil toeven.

Rinascimento

Voor de schrijver uit Weimar betekenden de reis en het verblijf in Italië een ware wedergeboorte. De kennismaking met de kunst van de antieken en de Italiaanse Renaissance was beslissend voor zijn wereldbeschouwing. Zijn verdere leven en zijn literaire werk werden er diepgaand door beïnvloed.

Goethe ergerde zich aan de romantische houding tegenover het creatieve genie. Mensen die genialiteit zo voorstelden, vond hij lui en jaloers. Ze reduceerden in zijn ogen scheppingskracht tot iets eenvoudigs, tot het doorbreken van regels en taboes. Goethe had zich al in zijn *Werther* tegen deze visie verzet maar nu was hij ook dat verzet ontgroeid.

Tijdens en na zijn Italiaanse reis ontwikkelde Goethe zijn visie op basis van de klassieke trias, de platoonse beginselen van het ware, het schone en het goede. Voor de waarheid moet de mens de natuur bestuderen en volgen. De organische orde is de basisvorm voor het gehele

leven. Schoonheid moet daarom gebaseerd zijn op de klassieke harmonie. Het organismebeginsel bepaalt in ideale vorm ook het individuele leven en de samenleving. Het evolutionaire beginsel stuurt de groei, waarbij elk stadium zijn waarde heeft. Er is geen hoogtepunt, voltooiing of einde, elke fase is waardevol en noodzakelijk. Alleen wie zijn leven zo begrijpt, komt tot wijsheid. Zelfacceptatie maakt ook de aanvaarding van de medemens mogelijk. Schijnbaar onnatuurlijke zaken, bijvoorbeeld in menselijke relaties, zijn feitelijk in de natuur gegeven. Na zijn periode van de 'Sturm und Drang' legde Goethe de fantasie aan banden. De verwerking van de Italiaanse reis had dan ook een ongewilde breuk met Lotte von Stein tot gevolg. Goethe liet zich nu meer leiden door zijn eigen natuur dan door de ideeën van zijn vriendin.

Kort na zijn terugkeer in Weimar begon hij een verhouding met de 24-jarige Christiane Vulpius, een eenvoudige naaister die met een verzoekschrift voor haar broer bij de heer minister kwam. Later zag Goethe de dag waarop hij haar leerde kennen (of bekende), 12 juli 1788, als zijn huwelijksdag, maar het duurde tot 1806 voordat hij het concubinaat met, zoals zijn moeder haar noemde, zijn *Bettschatz* legaliseerde.

Hoe sterk het verblijf in Italië hem beïnvloedde, wordt zichtbaar in de autobiografische roman waaraan Goethe al tussen 1777 en 1785 werkte, *Wilhelm Meister*. Die was bedoeld als Bildungsroman, waarin de ontwikkeling van een jongeman wordt geschetst. Nu moesten in de nieuwe versie de ideeën over de organische fasen van het leven verwerkt worden. Vanaf 1791 werkte de meester de ruim zes boeken van de oude tekst om. Dankzij de stimulans van Schiller maakte hij in hoog tempo *Wilhelm Meisters Lehrjahre* af. De roman is een gecompliceerd mozaïek van verhalen en subverhalen.

Toen Goethe *Wilhelm Meister* voltooide, was hij in zijn veertigste levensjaar. Hij wilde zich rekenschap geven van zijn romantische periode waarin *Die Leiden des jungen Werthers* ontstond. Met *Wilhelm Meister* schreef Goethe een roman over een jongeman die zich door het maken van fouten, soms in grote verwarring en wanhoop, dan weer met geluk, intelligentie, ambitie en vriendschap, ontwikkelt tot een evenwichtige volwassene.

In het begin van de roman wil Wilhelm bij het theater. Dat gaat niet zo gemakkelijk en op zijn levensweg maakt hij veel mee. Zo ontmoet hij (in het tweede boek) een groep komedianten, waar een jong meisje van een jaar of twaalf, dertien deel van uitmaakt. Tussen Wilhelm en deze Mignon ontstaat een vertrouwelijke band, hij koopt haar zelfs vrij.

Mignon

In Goethe's roman is Mignon een Italiaans meisje, de dochter van een priester en diens zuster. Dat blijkt pas in de loop van het verhaal, aanvankelijk heeft ze geen weet van haar afkomst. Haar moeder verliest het verstand, haar vader trekt rond. Mignon zingt als lid van een troep toneelspelers liederen, onder begeleiding van een harpist. Die blijkt haar vader te zijn.

Die liederen zijn doorweekt van *Sehnsucht*, van verlangen. Niet de gewone, doordeweekse maar de echte *Sehnsucht*, het heimwee van dag en nacht en vooral van 's morgens vroeg. Uiteindelijk zingt Mignon, haar dood voorvoelend, ook een lied van doodsverlangen. De paradox van de troostvolle muziek. In liederen als 'Kennst du das Land' verwerkte Goethe zijn heimwee naar Italië, de weemoed na zijn terugkeer.

In Mignon heeft Goethe zijn idee van de schijnbaar onnatuurlijke natuur uitgedrukt. Ze is het kind van een incestueuze verhouding tussen broer en zus. Mignon zelf krijgt een hermafroditische gestalte, ze is eigenlijk meer geslachtsloos. In engelengewaad ontstijgt ze de werkelijkheid.

In de negentiende eeuw werden Mignons gedichten door de beroemdste componisten op muziek gezet. Schubert, Schumann, Tsjajkovski, Liszt, Wolf, maar ook minder bekende componisten, zoals Reichardt, Zelter, Alphons Diepenbrock en vele Fransen lieten zich door Goethe's Mignon-liederen inspireren. Vroeg of laat moet dan ook elke zangeres deze liederen zingen.

Ook beeldend kunstenaars hebben in het meisje Mignon een model gezien. De jonge maagd ontstegen aan de dagelijkse realiteit had picturaal haar aantrekkelijke kanten. In het Dordrechts Museum hangt een portret van Mignon van de hand van Ary Scheffer. Tegen een bijna kaal

landschap, een zachte lucht zonder wolken, staat een jong meisje, met zwart halflang haar. Ten voeten uit. Treurig en dromerig, haar hoofd naar links (voor de kijker rechts), een hand ondersteunt net niet het nijgende hoofd. Scheffer exposeerde het doek op de Parijse Salon van 1839. Het werd door velen gekopieerd. Er werden gravures naar gemaakt die goed werden verkocht. Ook hijzelf hernam het thema verschillende keren. Koningin Victoria kocht zijn schilderij 'Mignon en de oude harpist'.

Vroeg of laat komt elke lezer Goethe tegen, in Weimar, in Taormina, in de figuur van Wilhelm Meister of in de liederen van Mignon. Op de achtergrond doemt dan altijd zijn Italiaanse reis op.

Als je het Museum Städel in Frankfurt binnenkomt, de trap opgaat, zie je het grote schilderij van de schilder Tischbein, die bij Goethe in Italië was en hem afbeeldde in de *campana* van Rome. Het is een indrukwekkend portret dat de iconografie van Goethe sterk heeft beïnvloed. Je hoeft er niet eens lang naar te kijken om te zien dat er met de voeten iets mis is. Het lijkt alsof de grote *Meister* twee linkervoeten heeft. Misschien dat Goethe daarom graag per postkoets reisde.

Aan de kleine Wannsee: Kleist en Vogel

Kleist ken ik sinds mijn zestiende, een beetje. Ik had toen, het moet al 1961 geweest zijn, de gedichten van Marsman ontdekt. In een bundel stond 'Penthesilea' en via dit gedicht kwam ik bij Heinrich von Kleist.

In die tijd kreeg ik bovendien voor het eerst een leraar Duits die literatuur trachtte te doceren. Een aardige, lange man, met een sigarettenspijpje. Hij was goed in Duits, maar had weinig te vertellen. We hadden een leerboek *Deutsche Dichter des 19. und 20. Jahrhunderts, Balladen und Lieder*, ausgewählt von prof. dr. H.W.J. Kroes, fünfte Auflage uit 1960. Van al mijn schoolboeken is dit het enige dat bewaard is. Alles stond erin, dacht ik, Kleist helaas niet. Ik vond het toen een mooi boek, maar als ik er nu in kijk blijken ook Brecht en Trakl te ontbreken.

De leraar Duits wist niet goed wat hij met het leerboek aan moest. Hoe kun je daar nou les uit geven, zag je hem denken. Hij vroeg dus elke keer aan mij of er een tekst was die ik wilde lezen. Hij vertaalde het gedicht zo'n beetje in de klas en dat was het dan. Iedereen zweeg verder. Mijn keuze viel voor hem elke keer te moeilijk uit: Novalis, Rückert, Von Platen, Hofmannsthal, Heine, Eichendorff, vooral echter Rilke. Hij lachte me nog net niet uit. Kleist ging ik zelf maar lezen in de onvergetelijke studiezaal van een abdijbibliotheek. Ik vond er *Michael Kohlhaas* en een boek over het leven van de schrijver en diens zelfmoord aan de Wannsee.

Ik kom graag aan de Wannsee, al moet ik toegeven dat ik er nog nooit op een warme zomerdag geweest ben. Daarvoor heb ik de afbeeldingen uit de jaren twintig. Er is een film uit 1910, waarvan sommige fragmenten

op YouTube te zien zijn. Een filmer gaat met zijn camera het meer in, vol uitgelaten mensen in fatsoenlijke badkostuums. Niemand heeft enig idee dat ze enkele jaren later jubelend de Grote Oorlog in zullen gaan. Mooi zijn ook de opnamen van het Strandbad Wannsee in de jaren van de Tweede Wereldoorlog. Afbeeldingen van officieren in Wehrmachtuniform en mooie vrouwen op terrassen, onschuldige kinderen in het water.

Over de rit met de S-Bahn naar de Wannsee doe je vanuit Oost-Berlijn een klein uur. Je passeert het centrum, komt door delen van de stad waar je normaal niet komt. Geleidelijk zie je de bebouwing veranderen. Vooral het grote verschil tussen het oosten en westen van Berlijn valt op. Dan nader je Grunewald, steeds meer bos met villa's.

Je kunt je goed voorstellen hoe het voor de arbeiders uit Friedrichshain en Wedding voor de oorlog geweest moet zijn om hier een dag naar buiten te gaan. Een zondag aan de Wannsee, met picknickmand en *Brause* voor de kinderen. Nog steeds merk je in de trein naar de Wannsee dat de passagiers, jonge stelletjes en ouders met kinderen, een uitje in het vooruitzicht hebben.

Stationsgebouw Wannsee is meer dan een blik waard. Het dateert uit de late jaren twintig en is gebouwd in de stijl van de nieuwe zakelijkheid. Het heeft drie verdiepingen en middenin ligt een achthoekige hal met loketten. Sommige ramen hebben punthoeken en de pijlers in de hal nemen in zwaarte af. In de architectuurgids van Berlijn wordt dit station met ere genoemd. Als je buiten komt, sta je tegenover de Wannsee en laat je de hele stad achter je.

Daar moet je wel een keuze maken. Gewoon wandelen langs het meer, naar het huis van de Wannseeconferentie, naar de villa van de schilder Max Liebermann of onder de brug door naar het graf van de schrijver Heinrich von Kleist? De volgorde van zo'n vraag geeft meteen het antwoord. Het graf met gedenkteken ziet eruit als nieuw.

Heinrich von Kleist werd in 1777 in Frankfurt aan de Oder als zoon van een Pruisische officier geboren. Toen hij tien jaar was, stierf zijn vader. In 1792 trad hij toe tot het garderegiment Potsdam. In 1797 werd hij luitenant, hoewel hij intussen een geweldige weerzin tegen leger en militarisme ontwikkeld had. Twee jaar later nam hij ontslag om te gaan

studen. Dat ging niet eenvoudig. Bovendien betrok hij zijn studie in de filosofie op zichzelf, wat altijd riskant is. Zijn verlovingsvertrak hij. Hij trok naar Parijs, en meer dan eens naar Zwitserland. Gaandeweg ontwikkelde hij zich tot schrijver van toneel, proza en gedichten. Hij leidde een vrij intensief leven dat zich leent voor interessante biografieën, die dan ook in overvloed bestaan. Erkenning viel hem beslist ten deel, maar rijk en beroemd werd hij niet.

Nadat Kleist maandenlang ziek was geweest, werd hij in oktober 1810 redacteur van het dagblad *Berliner Abendblätter*, dat echter al in het voorjaar daarop door de censuur van het napoleontische bezettingsleger werd verboden. Kleist vereenzaamde en zag geen toekomst meer. Het enige lichtpunt was zijn relatie met Henriette Vogel (1777-1811). Ze was toen 33 jaar en leed aan baarmoederkanker. We weten niet of ze bang was voor een lijdensweg. Ze schijnt toen al verschillende keren de wens geuit te hebben dat ze dood wilde. Ook Kleist had zelfmoordneigingen. In hem had Henriette Vogel dan ook een ideale partner gevonden.

Het is niet duidelijk wat voor relatie Kleist met Henriette Vogel had. Door familieleden werd na hun dood het bericht verspreid dat zij terugschrok voor zelfmoord en dat Kleist haar geholpen had. In november 1811 schreef Henriette voor Heinrich een ‘Liebeslitanei’, waarin ze hem met lieve woorden overlaadt. Dat wijst op een inniger relatie.

Kleist was vaak te gast bij de familie Vogel, ze maakten samen muziek. Toen Henriette eens bijzonder mooi gezongen had, moet hij gezegd hebben: ‘Das ist zum Erschießen schön.’ Wat mooi, om je dood te schieten, dodelijk mooi. Na deze muziek kun je sterven. Zoiets.

Niet veel later vroeg Henriette Vogel hem inderdaad of hij haar een dienst wilde bewijzen. ‘Het was haar niet gelukt als Kleist er geestelijk niet klaar voor was’, merkt de filosoof László Földényi op in een essay over de zelfmoord van Kleist en Henriette. ‘Het verlangen om samen te sterven lijkt bij Kleist het ultieme teken van hechte vriendschap.’

In de Neue Krug

Op 20 november 1811 huurden Kleist en Henriette Vogel een koets. Ze reden daarmee naar de herberg Neuer Krug, een Gasthof van uitbater

Stimming aan de kleine Wannsee. Ze namen twee kamers met een tussendeur, dronken koffie en verfristen zich. Vervolgens maakten ze een wandeling langs het meer.

's Avonds gingen ze echter niet slapen. Ze brachten de nacht door met schrijven, praten, lezen en heen en weer lopen. Henriette Vogel schreef een afscheidsbrief aan haar man, Louis Vogel, een rentmeester. 'Ik kan het leven niet langer aan, want het heeft met ijzeren banden mijn hart omkneld, of je het nu aanduidt als een ziekte, als zwakte, of wat dan ook, ik weet het zelf geen naam te geven – maar zoveel weet ik wel, dat ik mijn dood als het grootste geluk tegemoetzie.' En verder: '... ach, kon ik jullie allemaal die ik liefheb meenemen, en mochten jullie spoedig volgen in het samenzijn van de eeuwige heerlijkheid, ach, dan bleef mij niets te wensen over. Kleist, die mijn trouwe metgezel in de dood wil zijn, zoals hij het in het leven was, zal mijn overgang naar het eeuwige leven voor zijn rekening nemen en zich dan zelf doodschieten.'

Om vier uur 's nachts vroegen Kleist en Henriette Vogel om koffie, en nogmaals om zeven uur 's morgens. Henriette Vogel schreef toen nog een brief aan Ernst Peguilhen, een vriend van de familie. 'Mein sehr werter Freund! Uw vriendschap die gij tegenover mij tot nu zo trouw bewezen hebt, heeft nog een prachtige proef te doorstaan, want wij beiden, de u bekende Kleist en ik bevinden ons hier bij Stimming, aan de weg naar Potsdam, in een zeer vervelende toestand – [ze schrijft: *unbeholffen Zustande*], doordat we daar neergeschoten liggen, en nu graag de goedheid van een welwillende vriend tegemoetzien om ons broos omhulsel aan de aarde toe te vertrouwen. Moge het zo zijn, beste Peguilhen, dat gij hedenavond hier komt en alles zo regelt, dat mijn goede echtgenoot Vogel zo weinig mogelijk schrikt.'

In de loop van de morgen gingen Kleist en zijn metgezellin in het logement naar beneden. Henriette bestelde een kop bouillon. Op de vraag van herbergierster Frau Stimming of ze iets wilden eten, antwoordde Kleist ontkennend. Hij voegde er mompelend aan toe dat ze zo 's avonds des te beter zullen dineren. In opperbeste stemming maakten de twee eerst een wandeling langs het meer. Kleist bestelde enkele glazen rum, samen dronken ze weer een koffietje.

Omstreeks het middaguur stuurden ze iemand met de brieven naar Berlijn. Later informeerden ze bij de herbergierster of de brieven al bezorgd zouden zijn. Henriette dronk 's middags nog een kop bouillon. Daarna gingen ze weer naar buiten. Ze hadden toen een mand bij zich, een *Korb*, afgedekt met een doek. Naar later bleek zaten er twee pistolen in, van het Italiaanse merk Lazarino Comminazzo. Ze bestelden toen ook koffie om aan de waterkant te drinken. Aan de vrouw die de koffie bracht, de echtgenote van dagloner Riebisch, vroegen ze een potlood. Toen de vrouw dit had gebracht, keerde deze terug naar de herberg.

Toen zij terugliep, hoorde ze een pistoolschot, even later weer een. Frau Riebisch rende daarop terug naar het meer, waar ze de twee doden vond. Kleist had eerst Henriette Vogel in het hart geschoten, vervolgens zichzelf door het hoofd. Ze stierven zoals het paar Gustav en Toni in Kleists verhaal *Die Verlobung in Santa Domingo*.

's Avonds arriveerde de man van Henriette met Peguilhen, die ondertussen de brieven had ontvangen. De lijken werden naar een gebouw-tje bij de herberg gebracht. Hier werd de volgende dag sectie verricht, zodat we over maaginhoud en dergelijke uitstekend zijn geïnformeerd. Op 22 november werden Kleist en Henriette Vogel samen begraven, volgens de voorschriften op de plaats van de daad aan de kleine Wannsee, hun *Tatort*. Zelfmoordenaars werd een rustplaats in de gewijde grond van een kerkhof of in een kerk ontzegd.

In 2011 werd de grafsteen gerestaureerd, ook kwam er toen vanaf station Wannsee een directe weg naar het graf en werd de steen die door de nazi's in 1936 op het graf was aangebracht, zonder de oorspronkelijke tekst, weggehaald. Nu heeft die steen weer de oude tekst van de joodse dichter Max Ring: 'Er lebte, sang und litt/ in trüber, schwerer Zeit,/ er suchte hier den Tod/ und fand Unsterblichkeit.' Daaronder Matth. v, vers v, waar het Onzevader staat, in dit geval met de woorden 'Vergeef ons onze schulden...'

Als bekrachtiging van de emancipatie van de vrouw draagt de grafsteen tegenwoordig ook naam en data van Henriette Vogel.

3

Kreisleriana: Hoffmann en Schumann

Lang, te lang heb ik gedacht dat het muziekstuk, opus 16, bekend als de *Kreisleriana*, van Robert Schumann iets te maken had met Fritz Kreisler. Een onzinnige gedachte natuurlijk. De Oostenrijkse violist en componist Fritz Kreisler leefde van 1875 tot 1962. Toen was Schumann, in 1810 geboren in Zwickau en overleden in Endenich bij Bonn in 1856, al jaren wijlen. Hoe zou een violist die bijna een eeuw later leefde, zijn naam hebben kunnen geven aan een reeks stukken uit 1838, acht fantasieën voor piano?

Schumann ontleende de naam voor zijn compositie aan een figuur uit enkele boeken van de schrijver E.T.A. Hoffmann. Deze Hoffmann publiceerde in 1813 een bundel verhalen onder de titel *Kreisleriana*. Twee jaar later kwam hij met een nieuwe reeks, *Johannes Kreisler, des Kapellmeisters Musikalische Leiden* (1815), en ten slotte verscheen in 1822 zijn grote werk *Lebensansichten des Katers Murr nebst Fragmentarischer Biographie des Kapellmeisters Johannes Kreisler in Zufälligen Makulaturblättern*. Kapelmeester Kreisler werd door Hoffmann ook nog wel in andere teksten genoemd. Feitelijk is het boek over Kater Murr een dubbelroman. Die is niet zo lang geleden vertaald door meester-vertaler Wilfred Oranje (1951-2011). In zijn vertaling luidt de volledige titel: *Leven en opvattingen van Kater Murr; Benevens de fragmentarische levensbeschrijving van kapelmeester Johannes Kreisler in losse misdrukvelen*, 'bezorgd door E.T.A. Hoffmann'.

De twee delen worden op originele wijze met elkaar verbonden. Toen Kater Murr zijn biografie schreef, had hij iets nodig om onder zijn papier te leggen. Hij pakte een boek van zijn baas, verscheurde het en gebruik-

te de bladzijden als onderlegger. Dit kapotgescheurde boek bevatte de levensbeschrijving van kapelmeester Kreisler. In het boek van Kater Murr zijn die stukken per ongeluk in het manuscript blijven zitten en meegeprint. In de romantekst zijn de twee delen van elkaar gescheiden door tussen haakjes geplaatste afkortingen. Het relaas van Murr wordt telkens onderbroken door 'Mis' (misdrukvelen) en vervolgens weer opgenomen door 'Mur' (Murr vervolgt).

Het is met de schrijver Ernst Theodor Amadeus Hoffmann (1776-1822) en zijn kapelmeester wonderlijk gesteld. In Königsberg (ht huidige Kaliningrad) werd hij geboren. Eigenlijk heette hij Ernst Theodor Wilhelm, maar uit bewondering voor Mozart veranderde hij zijn derde voornaam. Hoffmann was een geniale man, jurist bij het Berlijnse gerechtshof, dichter, schrijver, muziekcriticus, schilder, tekenaar, componist en dirigent. Zijn leven, zijn liefdes, zijn fantasieën vormen een bizarre biografie. Kreisler was in zekere zin Hoffmanns alter ego. In de figuur Kreisler gaf hij vorm aan zichzelf als romantische held, als *Außenseiter*, als kunstenaar zonder waardering, voortdurend bezig zich te verzoenen met de vijandige buitenwereld.

Hoffmann was geen muzikale amateur. Hij componeerde, schreef over muziek en was een tijdje dirigent in Bamberg. Als componist ondertekende Hoffmann zijn werk met de naam van zijn dubbelganger, Johannes Kreisler. Over kerkmuziek publiceerde Hoffmann een theoretische verhandeling en hij componeerde onder andere een *Miserere* voor soli, koor en orkest. Verder schreef Hoffmann niet minder dan twaalf opera's, waarvan *Undine* de bekendste is, nog een symfonie, een pianotrio en vijf pianosonates. Deze pianosonates ontstonden vermoedelijk tussen 1803 en 1808. De eerste, in f-klein, waarin de invloed van Mozart herkenbaar is, werd geschreven in de tijd dat de 27-jarige Hoffmann in Polen leefde.

Uiteindelijk werd Hoffmann beroemder als schrijver van fantastische verhalen dan als musicus. De eerste reeks verhalen met als hoofdfiguur de musicus Kreisler, de *Kreisleriana*, publiceerde Hoffmann in 1810, het geboortjaar van Schumann. Jean Paul (Richter) schreef voor de verzamelingbundel in 1813 een inleiding.

In Hoffmanns *Kreisleriana* meent de hoofdfiguur, de kapelmeester, dat